

ARCHITEKTURA

**CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS**

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

KATARZYNA ŁAKOMY*

PRACOWNICZE OGRODY GÓRNOŚLĄSKICH OSIEDLI PRZEMYSŁOWYCH Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU W ŚWIEŁE WYBRANYCH PUBLIKACJI Z EPOKI

THE WORKERS' GARDENS OF UPPER SILESIA INDUSTRIAL HOUSING ESTATES FROM THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURY IN LIGHT OF CHOSEN PUBLICATION FROM THE EPOCH

Streszczenie

Ogrody pracownicze stanowiły nieodzowny element przestrzenno-funkcjonalny górnośląskich osiedli przemysłowych XIX, a przede wszystkim przełomu XIX i XX w. Ich wielkość, lokalizacja czy struktura użytkowa, podobnie jak układ kompozycyjny całego zespołu, zależne były od wielu czynników, w tym ekonomicznych i lokalizacyjnych, oraz ówczesnych idei i postaw społecznych. Niniejszy artykuł ma na celu prześledzenie różnorodności ich form, zasad funkcjonowania, urządzania i użytkowania na podstawie wybranych publikacji z epoki autorstwa K. Seidla, H. Köchla oraz H. Reuffurtha. Opracowania te stanowią istotne źródło wiedzy dotyczące tego typu terenów, przede wszystkim jednak uzmysławiają ich wysoką rangę w strukturze funkcjonalno-społecznej osiedla przemysłowego, jak i krajobrazu górnośląskiego.

Słowa kluczowe: krajobraz przemysłowy, ogrody użytkowe, ogrody pracownicze

Abstract

The workers' gardens made up the indispensable functional and spatial element of the Upper Silesian industrial housing estates in 19th century, and first of all at the turn of 19th and 20th century. Their size, location or the usable structure, similarly how the compositional arrangement of whole establishment, dependent from many factors: economic, locational, as well as contemporary ideas and the social attitudes. The present article has on aim tracing variety of their forms, principles of functioning, the fittings, and the use, on basis of chosen publication from epoch, of authorship the K. Seidl, H. Köchel, as well as the H. Reuffurth. These studies are very important source of knowledge relating this type of terrains, first of all they realized they high rank in functional and social structure settles industrial settles, as and Upper Silesian landscape.

Keywords: industrial landscape, usable garden, workers' garden

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WPROWADZENIE

Ogrody pracownicze stanowiły nieodzowny element przestrzenno-funkcjonalny górnośląskich osiedli przemysłowych XIX, a przede wszystkim przełomu XIX i XX w. Ich wielkość, lokalizacja czy struktura użytkowa, podobnie jak układ kompozycyjny całego zespołu, zależne były od wielu czynników, w tym ekonomicznych (takich jak wielkość zakładu, zamożność jego właściciela, korzystna koniunktura na rynkach zbytu) i przestrzennych (lokalizacji, istniejących elementów kulturowych i naturalnych), oraz idei i postaw społecznych epoki. Układy przemysłowe posiadały zarówno formy dość chaotyczne, jak i bardziej uporządkowane i zróżnicowane, a także koncepcje zrealizowane w oparciu o nowatorskie rozwiązania urbanistyczno-społeczne¹. Także towarzysząca im zieleń, początkowo skromna, zaczęła pełnić istotną rolę w strukturze całości². Ogrody pracownicze stanowiły obszary uprawy roślin użytkowych i ozdobnych, miejsca wypoczynku, zabaw i spotkań sąsiedzkich, a także charakterystyczne formy przestrzenne krajobrazu górnośląskiego.

2. OGRODY PRACOWNICZE – ZASADY FUNKCJONOWANIA I CHARAKTERYSTYKA

Tereny zielone osiedli przemysłowych dopełniały zazwyczaj układ urbanistyczny i funkcjonalny. Miały na celu poniesienie estetyki miejsca i poprawę jakości życia mieszkańców, a ich ilość czy rozplanowanie zależne były od ogólnej koncepcji. Posiadały postać: zadrzewień ochronnych, izolacyjnych i komunikacyjnych, parków, placów, skwerów, terenów o specjalnym przeznaczeniu (przy obiektach sakralnych, gospodach, ogrodnictwach, szkołach itp.), ogrodów reprezentacyjnych przy willach kadry urzędniczej i budynkach administracyjnych oraz ogrodów wypoczynkowo-produkcyjnych, tzw. pracowniczych (*Arbeiersgärten*). Ostatnia z wymienionych grup była najszersza i mocno zróżnicowana – od niewielkich ogródków przy zabudowie typu wiejskiego do rozległych areatów ogrodów działkowych³.

Przyczyn ich powstania było kilka, a najważniejsze z nich to: wpływy dla właściciela z dzierżawy terenu, zmniejszenie kosztów przeznaczonych na utrzymanie pracownika przez uprawę potrzebnych w gospodarstwie warzyw, a także karmy dla bydła, dodatkowe zarobki dla robotnika ze sprzedaży produktów, wpływy z dzierżawy terenu, a także pobudki społeczne – zajęcie dla robotnika w czasie wolnym (zapobieganie patologiom, walory zdrowotne) oraz miejsce zabaw dla dzieci w różnym wieku⁴. Zasady ich otrzymywania, dzierżawy, funkcjonowania oraz użytkowania zazwyczaj określał regulamin osiedla (przewidywał on również kary za posiadanie zaniedbanego ogrodu w postaci odebrania działki lub nałożenia grzywny⁵).

Ogrody pracownicze przyjmowały różnorodne formy, zależne zarówno od lokalizacji osiedla, czasu jego powstania, jak i przyjętych w nim rozwiązań przestrzennych. Nadawano im zatem postać niewielkich ogrodów przydomowych, zazwyczaj towarzyszących niskiej zabudowie, o charakterze wiejskim, składających się z ozdobne-

¹ Szerzej na temat osiedli robotniczych Górnego Śląska – genezy powstania, układów urbanistycznych i ich form architektonicznych, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005; I. Nalepa-Orłowska, *Typy osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, Kraków 1955; A. Nowak-Lenartowska, *Osiedla przyzakładowe jako problem urbanistyczny regionu na przykładzie GoP*, Warszawa 1973; J. Sokołowska-Mostowiak, „Idea miasta ogrodu” na przykładach osiedli miast górnośląskich, Gliwice 2011; A. Sulimowska-Ociepka, *Osiedla patronackie Górnego Śląska. Studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Gliwice 2004.

² K. Łakomy, *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, „Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje” 4/2011, s. 53.

³ *Ibidem*, s. 54.

⁴ H. Reuffurth, *Gieschewald ein neues obereschlesisches Bergarbeiterdorf der Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entwürfen der Architekten E. und G. Zillmann*, Charlottenburg, Kattowitz 1910, s. 16.

⁵ K. Seidl, *Der Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesien Montanindustrie*, Kattowitz 1913, s. 29.

II. 1. Katowice Murcki, dawna kolonia Emanuelssegen, przestrzeń podwórza gospodarczego między budynkiem mieszkalnym a ogrodami pracowniczymi (foto K. Łakomy, 2012)

III. 1. Katowice Murcki, former Emanuelssegen settlement, space of farm courtyard between buildings and workers garden (photo by K. Łakomy, 2012)

go przedogródka oraz właściwego ogrodu użytkowego z zabudowaniami gospodarczymi za domem (il. 1). Często były to ogrody blokowe, zakładane w przestrzeniach między budynkami zabudowy wielorodzinnej, mające postać zespołu odrębnych ogródków. Osobną grupę stanowiły ogrody użytkowe oddalone od zabudowań mieszkalnych (tzw. działki pracownicze, ogrody działkowe, ogrody szreberowskie), które stanowiły samodzielne układy, składające się z wydzielonych działek⁶.

3. BADANIA NAD OSIEDLAMI PRZYMUSOWYMI I ICH ZIELENIĄ

Obserwując współcześnie układy urbanistyczne osiedli przemysłowych, trudno w nich doszukać się dawnego charakteru – czytelnych zespołów o zintegrowanej strukturze, jednolitej architekturze, zintegrowanej społeczności i uporządkowanej zieleni. Przemiany społeczne, ekonomiczne, kulturowe itp., trwające od końca I wojny światowej do czasów współczesnych, wpłynęły niekorzystnie na ich stan. Istotnym czynnikiem był proces starzenia się ludności, powodowany przenoszeniem się młodych mieszkańców do nowych osiedli zakładowych o charakterze blokowisk (od lat 60. XX w.). Doprowadziło to do zasiedlania opustoszałych mieszkań (które, z racji dawnych standardów,

⁶ K. Łakomy, *op. cit.*, s. 55.

II. 2. Radlin, kolonia Emma, wspólna przestrzeń dziedzińców (foto K. Łakomy, 2012)

III. 2. Radlin, Emma settlement, common space of courtyards (photo by K. Łakomy, 2012)

postrzegane były jako substandardowe) przez osoby z niższych warstw społecznych (mieszkania socjalne), a w rezultacie do dalszego pogarszania się standardów mieszkaniowych, powstawania patologii społecznych na obszarach tych osiedli oraz zerwania dawnych więzi sąsiedzkich. Ten ostatni aspekt wydaje się wyjątkowo istotny dla obszarów zielonych, które niegdyś traktowane były jako miejsca wspólne, o które razem dbano i użytkowano jako przestrzeń spotkań, zabaw czy gier (il. 2)⁷.

Niekorzystne zjawisko można zauważyć także w sferze architektoniczno-przestrzennej. Znaczna część osiedli nie jest objęta ochroną konserwatorską lub wprowadzono ją zbyt późno. Dlatego też obiekty mieszkalne zostają burzone, przebudowywane, a wolne przestrzenie zabudowane. Tym samym działaniom podlegają również obszary ogrodów pracowniczych, które – niewłaściwie zagospodarowane lub też wtórnie dzielone – tracą swój pierwotny układ.

Nietrwałość tkanki roślinnej, typowa zwłaszcza w przypadku ogródków użytkowych, oraz wspomniane wyżej aspekty powodują, że badania nad ogrodami pracowniczymi są niezwykle utrudnione. Oprócz studiów architektonicznych i urbanistycznych na zachowanej strukturze całego układu nieodzowne są inwentaryzacje zachowanej zieleni oraz analizy krajobrazowe. Jakość i ilość zachowanych układów historycznych powoduje, iż najpełniejszym źródłem wiedzy na ich temat są materiały

⁷ Obecnie często są to miejsca „niczyje”, co widoczne jest przede wszystkim w formach zagospodarowania zieleni czy braku obiektów małej architektury (np. Bytom-Bobrek). Pojawiają się jednak inicjatywy związane z ponownym „oswajaniem” tych przestrzeni, np. w postaci festynów (np. Radlin, kolonia kopalni „Marcel”, dawniej „Emmagrube”).

archiwalne: dokumentacje budowlane, kartografia (miejaska, górnicza), ikonografia (ryciny, zdjęcia, pocztówki) oraz literatura (artykuły prasowe oraz publikacje książkowe)⁸. Bibliografia dotycząca górnośląskich miast i osiedli przemysłowych z XIX oraz początku XX w. jest bardzo rozległa. Są to zazwyczaj publikacje autorstwa niemieckich urzędników, społeczników lub innych przedstawicieli klasy wyższej, mieszkających, pracujących, wizytujących lub odwiedzających te tereny⁹.

4. OGRODY PRACOWNICZE OCZAMI AUTORÓW Z EPOKI

Wśród publikacji z epoki trzy w szczególny sposób odnoszą się do osiedli przemysłowych, w tym do zakładanych na ich obszarach terenów zieleni, także ogrodów pracowniczych. Książki te zostały napisane przez osoby o różnym wykształceniu i profesji, ich powstanie determinowały odmienne czynniki i skierowane były do odrębnych grup społecznych. Mimo tak zasadniczych różnic, lub też dzięki nim, dają obraz społeczno-kulturowego pejzażu osiedli górnośląskich oraz pomagają uzmysłowić i zrozumieć zróżnicowany koloryt epoki.

Publikacja *Der Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesien Montanindustrie*, wydana w Katowicach w 1913 r., stanowi obszerne dzieło dotyczące warunków mieszkaniowych w górnośląskim przemyśle górniczym¹⁰. Napisana została na zlecenie Górnośląskiego Związku Przemysłowców Górniczo-Hutniczych¹¹ przez Kurta Seidla – asesora górniczego (*Bergassessor*), autora wielu innych publikacji z zakresu tematyki górniczo-hutniczej¹².

Posiada formę sprawozdania, w którym na 117 stronach zamieszczono przede wszystkim dane statystyczne, ujęte w nienumerowanych tabelach i zestawieniach, oraz zwięzłe i konkretne opisy problemowe. Całość zawarta została w czterech głównych rozdziałach: uwagach wstępnych (opisujących cele polityki mieszkaniowej Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännlichen Verein), części statystycznej (dotyczącej robotników i mieszkań), części opisowej (zawierającej charakterystykę jakości budownictwa, układu wnętrza, typów obiektów mieszkalnych, technik budowlanych i kosztów budowy poszczególnych budynków) oraz aneksie, w którym autor opisał poszczególne wizytowane kolonie należące do związków i spółek zrzeszonych w OBHV¹³. W części drugiej umieszczono podpunkt *Garten- und Ackerkultur*¹⁴, w którym zawarte zostały informacje dotyczące ogrodów. Wynika z nich, iż na jedno mieszkanie robotnicze przypadało 1, 2, 3 lub 5 arów ogrodu w dzierżawę, położonego w bezpośrednim sąsiedztwie domu lub w bliskiej jego odległości (około 4,36 ara na jednego robotnika¹⁵). Niewskazana była uprawa kartofli, tytoniu i buraków pastewnych, natomiast jako chętnie uprawiane wymieniono: kapustę i rośliny strączkowe oraz, rzadziej spo-

⁸ Współcześnie na dawnej pruskiej części Aglomeracji Górnośląskiej znajduje się około 180 osiedli patronackich, zaledwie 13 z nich wpisanych jest do rejestru zabytków, a wskazane do zachowania ok. 30%. [za:] A. Sulimowska-Ociepka, *op. cit.*, s. 45.

⁹ Przykłady takich publikacji stanowią: G. Hoffmann, *Geschichte der Stadt Kattowitz*, Kattowitz 1895; R. Holtze, *Die Stadt Kattowitz. Eine kulturhistorische Studie*, Kattowitz 1871; W. Sattig, *Über die Arbeiterwohnungsverhältnisse im ober-schlesischen Industriebezirk*, Kattowitz 1892.

¹⁰ Mieszkania robotnicze w górnośląskim przemyśle górniczym.

¹¹ Herausgegeben von Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännlichen Verein.

¹² Kurt Seidl jest autorem m.in. takich publikacji jak: *Die Arbeiterverhältnisse des ober-schlesischen Industriebezirks*, Kattowitz 1913; *Aus dem Betriebe der Steinkohlenbergwerke in England: Disposition der Tagesanlagen, Schachtförderung, Abbau, Lohnverhältnisse*, Kattowitz 1913; *Bestimmung der augenblicklichen Wettermenge eines Ventilators aus Depression und Tourenzahl*, Kattowitz 1908; *Erzbergbau*, Kattowitz 1913.

¹³ W sumie było to dziewięć instytucji. Dla każdej z nich wybrane zostało kilka bardziej prestiżowych przykładów realizacji osiedli z początku XX w., które były szerzej opisane (np. Zabrze, Rokitnica – Kolonie Rokitnitz, Katowice, Giszowiec – Gieschewald, Knurów – Kolonie Knurow, Radlin – Kolonie Emmagrube). Starsze osiedla lub o mniejszej skali zostały zaledwie wspomniane.

¹⁴ K. Seidl, *op. cit.*, s. 27.

¹⁵ *Ibidem*, s. 29.

tykane, ogórki czy dynie. Autor wspomina o niezwyklej dbałości o wygląd domostw, obejść i ogrodów, w znacznej mierze skupia się jednak na opisie zasad dzierżawy oraz zestawieniach statystycznych dotyczących powierzchni ogrodów, zmian wielkości przypadających na jednego robotnika oraz ekonomicznych aspektach ich posiadania (zarówno dla pracownika, jak i zakładu).

W publikacji zamieszczono także 126 fotografii oraz schematów układów części opisywanych osiedli, z zaznaczeniem podziału działek oraz ważniejszych obiektów całości (np. szkoła, gospoda, staw). Fotografie zazwyczaj przedstawiają architekturę domów robotniczych, jednak kilka stanowi ciekawe ujęcia panoramiczne (np. Abb. 77, Kolonie Emanuelssegen, s. 73) lub szersze perspektywy, prezentujące rozległe tereny obszarów zielonych (np. Abb. 123, Kolonie der Dubenskogrube. Arbeitersgärten, s. 113). Stanowią one interesującą ilustrację z życia mieszkańców osiedli robotniczych, w tym funkcjonowania i wyglądu ogrodów pracowniczych.

W kolejnym z opracowań skupiono uwagę na jednym osiedlu – Giszowcu (*Gieschewald*), którego autorami byli Emil i Georg Zilmann z Berlina-Charlottenburga, a które to powstało w latach 1907-1910 dla pracowników kopalni „Giesche”, należącej do „Berkwerkgesellschaft Georg von Giesche's Erben”. Jego pełny tytuł brzmi: *Gieschewald ein neues oberchlesisches Bergarbeiterdorf der Berkwerkgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entworfen der Architekten E. und G. Zilmann, Charlottenburg*¹⁶. Zostało napisane na zlecenie władz spółki – właściciela kopalni i osiedla – przez profesora Reufurtha – starszego nauczyciela Królewskiej Szkoły Budowlanej w Katowicach¹⁷. Publikacja ta ma charakter „reklamowy”, tzn. miała rozpropagować inwestycję, opisać jej walory i nowatorskie rozwiązania, a także dać wyraz nowej myśli społecznej przyświecającej jej twórcom. Na 71 stronach tekstu zamieszczono 22 fotografie osiedla z okresu jego realizacji oraz 37 tablic, na których przedstawiono plan całości oraz projekty wybranych budynków.

Autor opisuje zarys koncepcji założenia i jego położenie, a następnie budynki dla pracowników kopalni, budynki dla urzędników, obiekty użyteczności publicznej, a także wyposażenie, specyfikę uwarunkowań organizacji osiedla i panujących (zakładanych) sytuacji społecznych.

Całość ma wydźwięk entuzjastyczny, wręcz popularyzatorski, jednak szczegółowość relacji oraz materiał ilustracyjny stanowi o wartości tego materiału. Ukazuje on zarówno „leśny” charakter całej osady, jak i formy zieleni komponowanej w całości układu oraz rolę, jaką pełniła zieleń użytkowa ogrodów przydomowych. Jak pisze autor: „Według modnych, rozsądnych poglądów odnośnie prowadzenia zdrowego i higienicznego trybu życia, prawdziwy dom rodzinny to nie tylko mieszkanie, lecz także przynależny do niego ogród”¹⁸. Domy wsi robotniczej Gischewald miały charakter wiejski, stanowiący potężnie budownictwa typu *cottage* z tradycyjną chatą łąską¹⁹. Mimo ogólnego podobieństwa posiadały różnicowane detale architektoniczne, kształty okien poddaszy, ganków, dachów, odmienny rytm okien itp. Wiejski charakter miało podkreślać także jego najbliższe otoczenie. Każdą działkę wyznaczał drewniany żerdziowy płot parkanowy (o wysokości 1,30 m) z ozdobną drewnianą bramką, tuż za nią ogród kwiatowy, gdzie przewidywano sadzenie róż oraz roślin pnących porastających dom (bluszczy, wiciokrzewów, winorośli²⁰). Bezpośrednio za domem znajdowało się podwórze gospodarcze z budynkiem przeznaczonym do chowu bydła, świń,

¹⁶ Publikacja wydana w języku polskim: H. Reuffurt, Giszowiec. Nowa górnośląska wieś górnicza Spółki Górniczej Spadkobierców Georga von Giesche, Katowice 2006.

¹⁷ Königliche Baugewerkschul Oberlehrer.

¹⁸ H. Reuffurt, op. cit., s. 18.

¹⁹ D. Głazek, Giszowiec i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku, [w:] Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki, (red.) E. Chojacka, Katowice 1987, s. 80.

²⁰ H. Reuffurt, op. cit., s. 16.

kóz i drobiu (8-15 m²), a za nim ogród użytkowy. Posiadał wielkość 1/5 do 1/2 morgi i zakładany był w oparciu o tradycyjne geometryczne podziały – jedną główną ścieżkę i przecinające ją węższe, poprzeczne. W ogrodzie z założenia nie uprawiano ziemniaków, gdyż były one sprzedawane pracownikom po „rozsądnych cenach” przez zajmujące się tym spółki. Drzewa i krzewy owocowe pochodziły natomiast ze szkółki drzew zlokalizowanej w centrum osiedla i prowadzonej przez starszego ogrodnika.

Ostatnią z ważnych publikacji związanych z ogrodami pracowniczymi jest niewielka książeczka (84 strony formatu 10,4 x 14,4 cm), autorstwa Heinricha Köchela (Gräfllichem Obergärtner in Siemianowitz bei Laurahütte²¹), *Der oberschlesische Arbeitergarten. Ein Gartenbau – Leitfaden für die oberschlesischen Berg- und Hüttenarbeiter*²². Została ona napisana i wydana na zlecenie Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Vereins w Laurahütte (Siemianowice Śląskie) w 1893 r. z zaleceniem jej wprowadzenia do stosowania²³.

Stanowi ona formę poradnika skierowanego do robotnika, dlatego też jej język jest bardzo prosty i wymowny. Dobitnie świadczy o tym także zawarta w niej rymowanka, zawierająca wskazówki dotyczące pielęgnacji drzew owocowych²⁴. Książeczka ta składa się ze wstępu oraz 7 rozdziałów tematycznych, dających wskazówki dotyczące położenia, wyposażenia ogrodu oraz przystosowania gruntu, a następnie opisujących rośliny według autora najwłaściwsze i godne polecenia do stosowania w ogrodach robotniczych na Górnym Śląsku ze względu na łatwość uprawy czy walory kulinarne. Scharakteryzowane zostały warzywa (sałaty, ogórki, kapusty, szpinak/szparagi, rośliny korzeniowe, cebulowe, przyprawy i zioła), owoce jagodowe (agrest, porzeczka, malina, truskawka, winorośl) oraz drzewa owocowe (z podrozdziałami: polecane gatunki, sadzenie, pielęgnacja młodych i starszych egzemplarzy, rymowanka o pielęgnacji, ochrona przed szkodnikami, korzyści z ptaków w ogrodzie). Przedostatni rozdział dotyczy kwiatów z podziałem na: wiosenne, późnokwitnące oraz służące do przyozdabiania tzw. lauby – rodzaju drewnianej altany). Formą podsumowania jest część wymieniałą prace ogrodowych wykonywane w zależności od miesiąca.

Publikacja ta zawiera zaledwie jedną ilustrację, opatrzoną legendą, przedstawiającą przykładowy plan ogrodu warzywnego. Posiada on symetryczny plan prostokąta o powierzchni 308 m², jego główna dłuższa oś prowadzi od wejścia do lauby obrotowej pnączem. Główna ścieżka, której towarzyszą dwa rzędy krzewów owocowych, poprowadzona jest przez środek oraz po obrysie, pozostawiając jednak miejsce na rabaty kwiatowe wzdłuż granic, a przed altaną lekko się zaokrąglając. Całość wypełniają dwa pasy grządek warzywnych, oddzielonych od siebie wąskimi ścieżkami. Dodatkowo na czterech z nich, symetrycznie po dwa po każdej stronie, zlokalizowano drzewa owocowe.

5. WSPÓŁCZESNY STAN OGRODÓW PRACOWNICZYCH OSIELI PRZEMYSŁOWYCH

Dzisiejsze ogrody pracownicze w znacznym stopniu odbiegają od ich pierwowzorów z XIX i początku XX w. utrwalonych na kartach publikacji z tamtego okresu. Wynika to z procesu przemian zapoczątkowanych już po I wojnie światowej, które doprowadziły do niekorzystnych przekształceń, zarówno w kontekście społecznym, jak i architektonicznym oraz krajobrazowym.

²¹ Hrabiowski główny ogrodnik w Hucie Laura.

²² Górnośląskie ogrody pracownicze. Ogrodnictwo – wytyczne dla pracowników górnośląskiego górnictwa i hutnictwa.

²³ „Verfasst im Auftrage des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmännischen Verein und von diesem sein Mitgliedern zur Einführung empfohlen”, [w:] H. Köchel, *Der oberschlesische Arbeitergarten. Ein Gartenbau – Leitfaden für die oberschlesischen Berg- und Hüttenarbeiter*, Laurahütte 1893, karta tytułowa.

²⁴ „Reime, die wichtigsten Regeln über die Obstbaumsucht enthaltend”, [w:] *ibidem*, s. 52-55.

Ogólnym problemem większości górnośląskich osiedli jest dezintegracja lokalnej społeczności, w której dominuje ludność mało zamożna oraz stara struktura zabudowy, niedostosowana do współczesnych standardów mieszkaniowych. Analizując stan zachowania układów urbanistycznych, widoczne są cztery główne grupy: obszary o zachowanych układach komunikacyjno-urbanistycznych (Zabrze, Borsig), założenia rozszerzane (Mysłowice, Wesota, il. 3), częściowo zatarte (Katowice, Giszowiec) oraz nieistniejące lub w szczątkowej formie zachowania (kolonia Zygmunt, Bytom). Zlokalizowane na ich terenie obiekty architektoniczne, pomijając ich stan techniczny, zachowane zostały w historycznych formach. Widoczne są także częściowo przekształcone (zmiana formy dachów, rozbudowy, np. Kolonia Anna, Pszów), często układ uzupełniany jest nowymi obiektami nawiązującymi do istniejących (Katowice, Murcki), ale niestety także obiektami ahistorycznymi (sklep Biedronka w osiedlu Bobrek, Bytom). Widoczny jest bardzo zły stan dawnych obiektów gospodarczych, które nie pełnią już dawnych funkcji i popadają w ruinę (Rybnik, Niedobczyce, il. 4).

Tereny ogrodów pracowniczych, mimo iż użytkowane, podlegają także negatywnym działaniom, z których najważniejsze to: zmiana ich funkcji i formy, zabudowywanie terenów zielonych, wprowadzanie wtórnych podziałów ogrodów pracowniczych oraz wprowadzanie podziałów/ogrodów działkowych na tereny dziedziców (Rybnik, Niedobczyce), pełniących dawniej rolę ogólnodostępnych zielonych placów.

Il. 3. Mysłowice, Wesota, dawna kolonia Fürstengrube, po prawej zabudowa ahistoryczna, w głębi przebudowana szkoła (foto K. Łakomy, 2012)

Ill. 3. Mysłowice, Wesota, former Fürstengrube settlement, on right non historical building, in depth rebuilt school (photo by K. Łakomy, 2012)

II. 4. Rybnik, Niedobczyce, dawna kolonia Römergrube, widok na zabudowę mieszkalną i budynki gospodarcze (foto K. Łakomy, 2012)

III. 4. Rybnik, Niedobczyce, former Römergrube settlement, view on dwellin-house and farm buildings (photo by K. Łakomy, 2012)

Widoczne są także pozytywne działania mieszkańców, mające na celu poprawę estetyki i komfortu użytkowania najbliższego otoczenia przez wprowadzanie nasadzeń kwiatów i roślin pnących czy też obiektów małej architektury, służących zabawom i wypoczynkowi biernemu. Działania te przebiegają jednak w sposób spontaniczny. W celu zachowania charakteru przestrzeni osiedli przemysłowych oraz ogrodów pracowników konieczne są kompleksowe programy rewitalizacji, oparte na szeroko zakrojonych badaniach nad kompozycją tych układów oraz możliwościami ich przystosowania do współczesnych potrzeb.

LITERATURA

- GŁAZEK D., *Giszowie i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki*, (red.) E. Chojacka, Katowice 1987, 65-82.
- GNIECIAK M., *Mieszkania robotnicze na terenie Górnego Śląska – przyszłość i teraźniejszość*, „*Studia etnograficzne i antropologiczne*” t. 10, Katowice 2010, 140-149.
- KÖCHEL H., *Der oberschlesische Arbeitergarten. Ein Gartenbau – Leitfaden für die oberschlesischen Berg- und Hüttenarbeiter*, Laurahütte 1893.

- ŁAKOMY K., *Zielen XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, „Architektura Krajobrazu. Studia i Prezentacje” 4/2011, 52-58.
- NALEPA-ORŁOWSKA I., *Typy osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, Kraków 1955.
- REUFFURTH H., *Gieschewald ein neues ober-schlesisches Bergarbeiterdorf der Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entworfen der Architekten E. und G. Zillmann*, Charlottenburg, Kattowitz 1910.
- REUFFURTH H., *Giszowiec. Nowa górnośląska wieś górnicza Spółki Górniczej Spadkobierców Georga von Giesche*, Katowice 2006.
- Rewitalizacja historycznych dzielnic mieszkalno-przemysłowych. Idee-projekty-realizacje*, (red.) N. Juzwa i K. Wódz, Katowice 1996.
- SEIDL K., *Der Arbeiterwohnungswesen in der Oberschlesien Montanindustrie*, Kattowitz 1913.
- SULIMOWSKA-OCIEPKA A., *Osiedla patronackie Górnego Śląska. Studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Gliwice 2004.